

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-43>

УДК 821(47+67)-312.9.09

Братусь І.В.¹

Київський університет імені Бориса Грінченка

Свердлик З.М.²

Київський національний університет культури і мистецтв

Гуцька А.М.³

Київський університет імені Бориса Грінченка

СВОБОДА ТА НЕСВОБОДА В ПОВІСТІ БРАТІВ СТРУГАЦЬКИХ «ЗА МІЛЬЯРД РОКІВ ДО КІНЦЯ СВІТУ»

Анотація. В статті ми намагаємося проаналізувати повість «За мільярд років до кінця світу» братів Стругацьких з позицій морального вибору. Розглядається питання особистої свободи в рамках авторитарної системи доби «застою». Особлива увага надається тиску суспільства на моральний вибір людини. Піднімається питання балансу між особистими і громадянськими аспектами життя, що впливають на життєву концепцію особистості. Актуальність дослідження зумовлена потребою переосмислити «радянське минуле» в умовах сучасної України, позбутися ганебних практик негативного морального вибору. В дослідженні наявне широке культурно-історичне тло тогочасної дійсності. Підкреслена роль інтелігенції в розвитку свобод у добу «застою». Окремо розглянута ситуація з радянською наукою в другій половині ХХ століття. Побіжно аналізується каральна система доби застою, методи її роботи.

Ключові слова: Борис Стругацький, Аркадій Стругацький, фантастика, свобода, СРСР, моральний вибір.

Bratus Ivan

Borys Grinchenko Kyiv University

Sverdlyk Zoriana

Kyiv National University of Culture and Arts

Gunka Anna

Borys Grinchenko Kyiv University

FREEDOM AND NON-FREEDOM IN THE STORY OF THE STRUGATSKY BROTHERS "FOR A BILLION YEARS UNTIL THE END OF THE WORLD"

Summary. In this article we try to analyze the story "A billion years before the end of the world" of the Strugatsky brothers from the standpoint of moral choice. The issue of personal freedom within the authoritarian system of the "stagnation" era is considered. Particular attention is paid to the pressure of society on the moral choice of man. The question of the balance between personal and civic aspects of life that affect the life concept of the individual is raised. The urgency of the study is due to the need to rethink the "Soviet past" in modern Ukraine, to get rid of the shameful practices of negative moral choice. The study has a broad cultural and historical background of contemporary reality. The role of the intelligentsia in the development of freedoms in the days of "stagnation" is emphasized. The situation with Soviet science in the second half of the twentieth century is considered separately. The punitive system of stagnation days, methods of its work are briefly analyzed. The Strugatsky brothers owe their popularity in the Soviet Union to their ability to tell the truth, to form a subtext, and to write boldly about the "complex issues" of human existence. Soviet readers greedily caught every ray of truth in the piles of "literature," because "real literature" often underwent a Procrustean bed of censorship and editorial proofreading. Therefore, a clear sign of popularity was the criterion of "scarcity" of the book. Freedom of choice is quite relevant for creative people – they often find inspiration in it for the plots. The choice is very revealing, it is often associated with maximum concentration of will, mind and will. Only the right choice can help a person maintain self-esteem, and in general "leaves the right" to actually "be called a person." The story of the Strugatsky brothers "A Billion Years to the End of the World" raises the question of moral choice at the junction of fantastic and real circumstances. And the most fantastic circumstances in the story often act only as an exaggerated reality, they do not have a "fantastic nature". The plot, which is based on moral choice, has many realizations in the works of world literature. Of course, Strugatsky could be familiar with a wide range of these works.

Keywords: Boris Strugatsky, Arkady Strugatsky, fiction, freedom, the USSR, moral choice.

Постановка проблеми. Браття Стругацькі зобов'язані своєю популярністю в Радянському Союзі вмінням казати правду, формувати підтекст і сміливо писати про «складні питання» людського буття. Радянські читачі

жадібно ловили кожний промінчик правди в стогах «літератури», оскільки «справжня література» часто проходила прокрустове ложе цензури і редакторської коректури. Тому явною ознакою популярності виступав критерій «дефіцитності»

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0920>

³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

книжки (хоча він змазувався за умов тотального дефіциту). Придбати Стругацьких було надзвичайно важко, хоча в периферійних містечках вони (о диво!) могли знаходитися в книжковому магазині (внаслідок гримас планової економіки з її командно-адміністративним розподіленням). І коли мешканці маленьких містечок їхали в столиці республік у «ковбасних потягах», кияни могли в периферійному магазинчику придбати Стругацьких за 1 карбованець 70 копійок, а не за 25-40 карбованців у «спекулянтів» (придбання за «державною ціною» вважалося такою ж фантастикою, як і самі сюжети братів Стругацьких).

Тому читаюча (і мисляча) «армія» радянської інтелігенції затирала до дир «Альтіста Данілова» Володимира Орлова, «Будинок на набережній» Юрія Трифонова, «Равлик на схилі» братів Стругацьких та інші «страшенно дефіцитні» книжки. Більш відчайдушні ризикували навіть кар'єрою та свободою – читали «Доктора Живаго» і подібні книги. Повість «За мільярд років до кінця світу» теж частково була віднесена до «красоли», та й в тексті наявний особистий досвід одного з авторів спілкування з реальним слідчим. Тому ця повість дуже показова з точки зору демонстрації крихкості людської свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені неодноразово звертали увагу на творчість братів Стругацьких. Так Михайло Микешин [3] дослідив еволюцію розвитку письменників у відповідності до обставин. В дослідженні зазначено зміни в творчій манері братів Стругацьких, їх знахідки та втрати.

Дослідник Константин Огнев [4] докладно проаналізував екранізації творів Стругацьких. Він зумів розкрити подвійну природу екранізацій творів письменників, розробив свою систему позиціонувань тих чи інших кінострічок.

Ми досліджували радянську та зарубіжну літературу другої половини ХХ століття в історико-культурному контексті доби [1].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В аналізі повісті «За мільярд років до кінця світу» ми акцентуємо увагу на співвідношенні свободи та несвободи в радянських реаліях доби «застою». Основна увага надається проблемі морального вибору людини.

Мета статті. Відстежити елементи свободи і несвободи в творі братів Стругацьких «За мільярд років до кінця світу».

Виклад основного матеріалу. Свобода вибору є доволі актуальною для творчих людей – вони часто знаходять в цьому натхнення для сюжетів. Вибір є дуже показовим, він часто пов'язаний з максимальною концентрацією волі, розуму та почуттів. Тільки правильний вибір може допомогти людині зберегти самоповагу, та й взагалі «залишає право „називатися людиною“».

Повість братів Стругацьких «За мільярд років до кінця світу» піднімає питання морального вибору на стику фантастичних і реальних обставин. Та й самі фантастичні обставини в повісті часто виступають лише гіперболізованою реальністю, вони не мають «фантастичної природи». Сюжет, що оснований на моральному виборі, має чимало реалізацій в творах світової літератури. Безумовно, що Стругацькі могли бути знайомі з широкою палітрою цих творів – це могло було оповідання

«Кнопка, кнопка» («Button, Button») Річарда Метісона (Richard Burton Matheson) чи п'єса «Гостина старої дами» («Der Besuch der alten Dame») Фрідріха Дюрренматта (Friedrich Dürrenmatt). Але їх повість відбувається вже за умов «радянської дійсності», що пронизана побутом і «духом» доби «застою».

Для Стругацьких родинні стосунки в повісті виступають еталоном людяності. Саме сімейні цінності допомагають ідентифікувати «справжню особистість», допомогти знайти «острівце стабільності» в буремному морі життя. Міцна родина в Радянському Союзі часто виступала обов'язковою умовою кар'єрного зростання (розлучення могло значно загальмувати «успіх»). Та це часто призводило до зворотного викривлення стосунків – створювалася просто видимість «щасливого, міцного шлюбу» (ще одна облудна «картинка» в нескінченному потоці фальші).

Ставлення до родини часто виступає еталоном спроможності людини впорядкувати власне життя. Наприклад, в Біблії апостол Павло так закликає Тимофія підбирати служителів: «Істину кажу вам: якщо хтось бажає стати старійшиною в церкві, то він прагне виконувати добру справу. Старійшина мусить жити таким життям, щоб люди не могли йому дорікнути. Він повинен мати лише одну жінку; мусить бути стриманим, розсудливим, мати самовладання, бути порядним і гостинним. Йому слід бути доладним учителем. Опікуну також не можна зловживати вином або бути надто гарячковим; він повинен бути лагідним, миролюбним і не пожадливым до грошей. Він має добре керувати своєю родиною, мусить дбати, щоб його діти були слухняними й поважали його. Якщо хтось не знає, як керувати своєю родиною, то як же він зможе піклуватися про Божу церкву? (1 Тимофію, 3 розділ, вірші 1-5).

Брати Стругацькі намагалися більш-менш правдиво продемонструвати «живу родину» – в повісті наявні спокуси, ревності, любов і вірність. Тема складності зберегти відданість справі при наявності родини письменниками була яскраво подана в повісті «Важко бути богом»: «– Все мы разведчики, – сказал дон Кондор. – И все дорогое, что у нас есть, должно быть либо далеко на Земле, либо внутри нас. Чтобы его нельзя было отобрать у нас и взять в качестве заложника» [4, с. 409]. Саме сімейні стосунки подекуди обмежують людину, забирають в неї «простір для маневру», а подекуди й кардинально змінюють її рішення. Про це апостол Павло писав до коринтян: «Я ж хочу, щоб ви були без журби. Хто нежонатий, клопочеться про Господні справи, як подібатися Господеві; а хто жонатий, клопочеться про справи цього світу, як догодити жінці, і він поділений. Так само й жінка незаміжня, і дівця клопочеться про Господні справи, щоб бути святою і тілом, і духом, а заміжня клопочеться про справи цього світу, як догодити чоловікові. Кажу це вам на вашу користь, – не щоб накинути на вас петлю, але щоб ви гідно та ревно трималися Господа» (1 Кор. 7:32–35).

Браття Стругацькі драматично зобразили у фіналі повісті (він частково відкритий) значення родини на вибір Дмитра Малявіна. Під тиском на родину, Малявін «здається» – він боїться за здоров'я та життя дружини і сина. Дивовиж-

но, що браття Стругацькі цей вибір дуже точно ілюструють японською поезією:

«Сказали мне, что эта дорога
 Меня приведет к океану смерти,
 И я с полпути повернула вспять.
 С тех пор все тянутся передо мною
 Кривые, глухие окольные тропы...»
 (Йосано Акіко «Боягузтво»)

Саме боягузтво примусило вченого відступити від дослідження, зречтисся своїх «космічних пузирів». Фінал повісті дає тільки загальні уявлення про внутрішню боротьбу Малявіна, який поставив вище всього інтерес своєї родини: «— Мне нечего обсуждать, — сказал я. — У меня — Бобка (сын Малявина — I.B.). И эти мои собственные слова вдруг словно включили во мне что-то. С того момента, как я прочитал телеграмму, все мысли и чувства были у меня как бы анестезированы, а сейчас вдруг разом разморозились, заработали вовсю — вернулся ужас, стыд, отчаяние, ощущение бессилия, и я с невыносимой ясностью осознал, что вот именно с этого мгновения между мною и Вечеровским навсегда пролегла дымно-огненная непроходимая черта, у которой я остановился на всю жизнь, а Вечеровский пошел дальше, и теперь он пройдет сквозь разрывы, пыль и грязь неведомых мне боев, скроется в ядовито-алом зареве, и мы с ним будем едва здороваться, встретившись случайно на лестнице... А я останусь по эту сторону черты вместе с Вайнгаргеном, с Захаром, с Глуховым — попивать чаек или пиво, или водочку, закусывая пивком, толковать об интригах и перемещениях, копить деньжата на «Запорожец» и тоскливо и скучно корпеть над чем-то там плановым...» [4, с. 110].

Письменники прокладають невидиму межу між «героями» і «боягузами». Але ця межа не носе в собі як морального осуду, так і не є настільки однобокою, як в їх більш ранніх творах. Свобода вибору лише викриває внутрішню природу людини. Сама свобода «не гарантує виключно добро». Несвобода від морального вибору швидше покриває людину «пліснявою сумніву». І «звернувши назад» люди можуть опинитися «по ту сторону душі» — в ситуації «доживання».

Окремо прописана персоналія сусіда Малявіна — Арнольда Павловича Снігового. Він сусід у прямому і переносному розумінні — в умовах СРСР майже у всіх був такий «сусід». Цей «сусід» так само ходив у магазин, гуляв і вітався з мешканцями. Але всі знали — «сусід» працює «на фірму», в «поштовому ящику». Ця людина жила в паралельному всесвіті — Малявін його називає «шибко секретний». Ця секретність була одним з невід'ємних «компонентів» радянської системи. Але в культурі вона була відображена слабко — митці обачно замовчували «ці аспекти». Хоча були й виключення — дозована рафінована інформація (часто пов'язана з «шпигунами»). Цікавим взірцем «популяризації» секретного «ритму життя» є пісня початку сімдесятих років ХХ століття на слова Євгена Аронівича Долматовського «Почтовый ящик»:

Рассказывают матери и девушки грустящие,
 Что служат их любимые в одном почтовом ящике.
 Да как же это в ящике? Удобно ли, не тесно?
 Но никаких подробностей им больше неизвестно.

На юге иль на севере, в пустыне или в чаще вы
 Живёте-поживаете в одном почтовом ящике?
 Волнуются родители, подруги ждут ответа.
 Пусть прилетает весточка быстрее, чем ракета.
 Припев:
 Ясно-понятно, о чём тут речь:
 Есть, что любить нам и что беречь.
 Ясно-понятно, о чём тут речь.

Ответы пишут сдержанно ребята настоящие,
 На службе государственной

в одном почтовом ящике:

Вы слушаете радио, читаете газеты,
 И надо ж обеспечивать спокойствие планеты.
 А чтобы письма нежные писали нам почаще вы,
 Вот так и поселились мы —

в одном почтовом ящике.

Культурно развлекаемся и выглядим чудесно.
 А о работе спрашивать, простите, неуместно.

В тексті передано ставлення «простих людей» — «ясно-понятно», про роботу «не можна запитувати». Саме ця секретність стала однією з причин саможубства Снігового: «А я вот все о Снеговом... Это ведь надо же... Ведь ему, наверное, тоже приказали какую-нибудь работу прекратить. А как он мог прекратить? Он же был человек военный... у него тема...» [4, с. 57]. Радянська система передбачала жорсткий контроль — «солдат, що не виконав наказ, мусить застрелитись». Цікаво, що значна частина «радянських людей» сприймали подібний стан речей природно — вони були виховані у жорстких рамках. До того ж подібна несвобода гарантувала визначене місце в суспільстві, людина ставала органічною часткою системи. Зворотню стороною цього ставала нездатність самостійно приймати рішення. Часто відданість системі була сповнена патетики (наприклад, фрагмент вірша Володимира Войновича):

И горжусь я судьбой:
 По сыновнему праву
 Разделяю с тобой
 И заботы, и славу.

Я прославлю тебя и работой и песней,
 Ну а если в поход трубачи протрубят,
 Прикажи — я умру за тебя, и воскресну,
 И опять буду жить для тебя!

И в труде, и в огне
 Мы с тобой воедино,
 Счастье выпало мне
 Быть твоим гражданином.

Для решти вчених у повісті була відносна «свобода» діяльності. Ця свобода полягала у виконанні «планової теми». В сімдесятих роках радянська наука мала величезне кількісне вираження, але якість досліджень часто бажала кращого. Всю систему пронизували інтриги, справжніх дослідників ставало все менше. Основна маса людей «виконувала планову тему». Та ця «свобода» була досить відносна — планова тема була тільки частково наукою. Основна маса зусиль була спрямована на «боротьбу за місце під сонцем». В романі «Двогодинна прогулянка» Веніамін Каверін так описує один з етапів цієї «боротьби»: «Это значило, что все должны были избираться по конкурсу, как сотрудники, посту-

пающие на работу, хотя не прошло и полугодя, как они были избраны на новый срок. Это значило, что одних можно было теперь избрать, а других, наиболее способных, не избрать. Это значило – разрушить отдел, втолкнув в него своих людей вроде какого-нибудь бездарного Муразова, который давно лижет Осколкову пятки. Это значило, что деваться некуда. Кто же добровольно откажется от работы?» [2, с. 93].

І саме гірке, що талановитим вченим доводилося грати в брудну гру. Посередності могли легко обійти обдарованих, оскільки перемога часто залежала від «вміння домовлятися». Ось як пропонують у згаданому творі Каверіна «вирішити проблеми»: «– Сговорятся с конкурсной комиссией, а потом тот же Осколков побеседует по-дружески с каждым членом ученого совета, одному пообещает премию, другому поездку за границу, – сказала Мария Игнатьевна. – И будьте здоровы, живите богато!» [2, с. 136]. Подібні «кульбіти» підривали довіру до науки, вона переставала бути «чистою». «Застій» вже не повторював жорстокий терор сталінських часів (про нього у Веніаміна Каверіна є чудові твори «Відкрита книга», «Подвійний портрет»), але тиск на людину лишався.

Браття Стругацькі вже більш тонко зображують подвійність становища інтелігенції «застою». В повісті «За мільярд років до кінця світу» відна свобода існувала «на кухні». Тут людина могла казати «що хоче». Кульмінаційною є промова «на кухні» біолога Валентина Анатолійовича Вайнгартена, що емоційно розкрив колективний портрет «приспосованців»: «Идиотов нынче мало... В наше время, старик, большинство совершенно справедливо полагает, что лучше быть богатым и здоровым, чем бедным и больным. Нам много не надо: вагончик хлеба, вагончик икры, и пусть даже икра будет черная при белом хлебе... Это тебе не девятнадцатый век, отец, – сказал он задушевно. – Девятнадцатый век давно умер, похоронен, и все, что от него осталось, – это миазмы, отец, и не более того. ... я ... прощаюсь с пережитками девятнадцатого века в своем сознании. Двадцатый век, старик, это расчет и никаких эмоций! Эмоции, как известно, это недостаточность информации, и не более того. Гордость, честь, потомки – все это дворянский лепет. Атос, Портос и Арамис. Я так не могу. Я так не умею, трам-тарарам! Проблема ценностей? Пожалуйста. Самое ценное, что есть в мире, это моя личность, моя семья и мои друзья. Остальное пусть катится все к чертовой матери. Остальное – за пределами моей ответственности. Драться? Ради бога. За себя. За семью, за друзей. До последнего, без пощады. Но за человечество? За достоинство землянина? За галактический престиж? Я не дерусь за слова! У меня заботы поважнее! А ты – как хочешь. Но идиотом быть не советую. ... – Вся наша деловая жизнь, – проорал он из кухни, – есть последовательная цепочка сделок! Нужно быть полным идиотом, чтобы заключать невыгодные сделки! ... Пожалуйста, можете считать меня человеком низменным. Не возражаю. Но пришить себя не дам! Никому. Ни за что. Живой пес лучше мертвого льва, и тем более живой Вайнгартен гораздо лучше мертвого Вайнгартена. Такова точка зре-

ния Вайнгартена, а также его семьи и его друзей, я полагаю...» [4, с. 95–96].

Подібні пасажі відтворювали позицію значної частини «радянських людей», що змушені були офіційно виголошувати зовсім інші «гасла».

Офіційну систему у повісті відтворює слідчий, що демонструє легку доступність «несвободи» для кожного громадянина СРСР. Стругацькі перенесли особистий досвід раптового з «органами» в літературну площину, додали цьому трохи сюрреалізму (пляшка коньяку) та прописали ці елементи епізодично. Але натяк на легку доступність людини каральній системі, що легко може опрокинути звичайний хід речей, був очевидний. Про це радянські люди часто жартували: «мы рождены, чтоб Кафку сделать былью». Представники «боротьбы за светлі идеали» вже просто автоматично повторювали мантри радянської пропаганди, в них вже давно нічого не вірив: «Пробрежневских ортодоксов пугала поддерживаемая обществом, все более последовательная постановка вопросов о преступлениях Сталина и об ответственности за эти преступления, об очевидной неэффективности советской системы. Даже самые мягкие выводы из проходивших в стране обсуждений и дискуссий могли привести к потере номенклатурой огромных, тайных привилегий, единственного стимула сохранения советской системы. Борьба за идею коммунизма» уже в 20-ые годы для многих была демагогией, не о «коммунизме» думала власть и в 60-ые...» [7].

І хоча в сімдесяті роки ХХ століття в СРСР вже «ніхто не вірив» у «ідеали комунізму», їх заперечення чи критика вартували здоров'я, волі, а подекуди життя інакодумцям. Дисиденти, що наважувалися публічно відстоювати свою позицію, піддавалися нещадній критиці та переслідуванню. Але основна маса населення продовжувала автоматично повторювати помертвілі радянські гасла-мантри.

Подібна «демагогія» втратила живий зв'язок з реальністю, тільки підкреслювала мертвість режиму, його швидкий фінал. Можливо тільки на початку двадцятих років ХХ століття Володимир Маяковський ще щиро писав:

...Утихомирились бури революционных лон.
Подернулась тиной советская мешанина.
И вылезло
из-за спины РСФСР
мурло
мещанина. («О дряни», 1920–1921)

Але вже подальші поетичні витвори часто писалися здебільшого з кон'юктурних міркувань «автоматниками партії»:

...Нога скользит, язык болтает свободен,
Но есть тот страшный миг на рубеже,
Где сделал шаг – и ты уже безроден,
И не под красным знаменем уже...
...Нет, мальчишки,
мы вас не с тем растили,
От изнуренья падая почти,
Чтоб вас украли,
увели,
растлили
Безродные дельцы и ловкачи,

Не с тем вставали в орудийном рыке
И шли на стройки, ватники надев,

Чтоб стали вы
паяцами на рынке
И гитаристами для томных дев.

Не изменяя помыслу и слову
И, если надо, жертвуя собой,
Во всех краях,
на всех широтах снова
Мы
и за вас
ведем сегодня бой,

Чтоб вас теченьем книзу не сносило,
Чтоб вас могла любить и понимать
Она сама –
Советская Россия,
Святая ваша Родина и мать!
(Микола Грибачов, «Ні, хлопці», фрагмент, 1962)

В намаганнях зберегти «статус кво», радянська пропаганда тільки втрачала. Але вона не мала жодних дієвих механізмів пролонгувати існування на далекоглядну перспективу. Тільки дозована «несвобода» допомагала впродовж декількох десятиліть втриматись комуністичному режиму. Але Стругацькі вже майже відкрито мо-

гли демонструвати свій високий рівень вільнодумства і давали надію мислячим людям в СРСР сподіватися на зміни.

Висновки і пропозиції. Події повісті «За мільярд років до кінця світу» відбуваються за десять років до смерті Леоніда Брежнєва. В цій площині свобода вже пробивала собі шлях крізь помертвілий офіціоз. З добою «перебудови» саме свобода зруйнує останні підвалини радянської системи. Це призведе до катаклізмів у житті людей, зміниться система цінностей та не всі зможуть прилаштуватися до «нових правил гри».

Саме свобода стала однією з головних цінностей після розпаду СРСР. В творах братів Стругацьких були «чутні» обережні очікування свободи. Повість «За мільярд років до кінця світу» піднімає саме тих, хто бореться за моральні ідеали, хто розвиває здатність людини відстоювати власну гідність. Письменники зуміли якісно зобразити моральний вибір у скрутних обставинах. Делікатно та інтелектуально вони підійшли до теми свободи та несвободи, без вульгарного соціологізаторства та надокучливого моралізаторства вони зобразили картину душевних мук людини у буремних обставинах.

Список літератури:

1. Братусь І.В., Кузьменко Г.В. Деякі культурно-історичні аспекти самоідентифікації особистості «інтелектуалів» у творах другої половини ХХ століття. *Art-платформа*. Київ, 2020. № 1. С. 39–68. DOI: <https://doi.org/10.51209/platform.2.2.2020.229-254>
2. Каверин В. Двухчасовая прогулка. *Новый мир*. 1978. № 11. С. 63–155.
3. Микешин Михаил Игоревич. Социальная метафизика братьев Стругацких. *Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина*. 2015. № 4. С. 243–253.
4. Огнев Константин Кириллович. Экранизации братьев Стругацких и эволюция отечественного кинематографа. *Вестник ЮУрГУ. Серия : Социально-гуманитарные науки*. 2018. № 1. С. 40–46.
5. Стругацкий А., Стругацкий Б. За миллиард лет до конца света : Повести. Москва : Текст, 1984. 416 с.
6. Стругацкий А., Стругацкий Б. Улитка на склоне и др. Москва : Текст, 1992. 430 с.
7. Чубайс Игорь. Рассказ 7. 1965–1985 – новое наступление номенклатуры. (Продолжение-18). URL: https://echo.msk.ru/blog/i_chub/2824060-echo/

References:

1. Bratus Ivan, Kuzmenko Halyna (2020) Deyaki kul'turno-istorychni aspekty samoidentyfikatsiyi osobystosti «intelektualiv» u tvorakh druhoyi polovyny XX stolittya [Some cultural and historical aspects of self-identification of the personality of "intellectuals" in the works of the second half of the twentieth century. *Art-platforma* [Art-platforma]. Kyiv, no. 1, pp. 39–68. DOI: <https://doi.org/10.51209/platform.2.2.2020.229-254> (in Ukrainian)
2. Kaverin V. (1978) Dvukhchasovaya progulka [Two-hour walk]. *Novyy mir* [New world], no. 11, pp. 63–155. (in Russian)
3. Mikeshin Mikhail Igorevich (2015) Sotsial'naya metafizika brat'yev Strugatskikh [Social metaphysics of the Strugatsky brothers]. *Vestnik LGU im. A.S. Pushkina* [Leningrad State University Bulletin A.S. Pushkin], no. 4, pp. 243–253. (in Russian)
4. Ognev Konstantin Kirillovich (2018) Ekranizatsii brat'yev Strugatskikh i evolyutsiya otechestvennogo kinematografa [Screen adaptations of the Strugatsky brothers and the evolution of domestic cinema]. *Vestnik YUUrGU. Seriya: Sotsial'no-gumanitarnyye nauki* [Bulletin of YUUrGU. Series: Social Sciences and Humanities], no. 1, pp. 40–46. (in Russian)
5. Strugatskiy A., Strugatskiy B. (1993) Strana bagrovykh tuch: Poves't'. Rasskazy. Stat'i, interv'yu [Country of crimson clouds: A Story. Stories. Articles, interviews]. Moskva: Tekst, 479 p. (in Russian)
6. Strugatskiy A., Strugatskiy B. (1992) Ulitka na sklone i dr. [Snail on a slope, etc.]. Moskva: Tekst, 430 p. (in Russian)
7. Chubays Igor'. Rasskaz 7. 1965–1985 – novoye nastupleniye nomenklatury. (Prodolzheniye-18) [Story 7. 1965–1985 – a new offensive of the nomenclature. (Continued-18)]. URL: https://echo.msk.ru/blog/i_chub/2824060-echo/ (in Russian)